

РОЗДІЛ VII ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 222.6 (477)

*І.Я. Дзира
(м. Київ)*

УКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У статті аналізується внесок О.Лазаревського в дослідження українських літописів, характеризуються здійснені ним публікації літописів, йдеться про використані основні тенденції та підходи до вивчення цих пам'яток.

В статье анализируется вклад А.Лазаревского в исследование украинских летописей, идет речь об использованных основных тенденциях и подходах к изучению этих памятников.

The article analyses the contribution of O.Lazarevsky in researching of Ukrainian chronicles. It characterizes publications of Ukrainian chronicles, which has been realized by O.Lazarevsky, the question is about the use of principal tendencies and approaches to the studying of those monuments.

Одним з українських учених другої половини XIX ст., котрий зробив певний внесок у дослідження вітчизняного літописання, був Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902).

Перші серйозні спроби оцінити науковий доробок останнього як історіографа та джерелознавця були зроблені до 25-ої річниці з дня його смерті. Так, 1927 р. побачила світ виконана в жанрі наукової біографії розгорнута стаття М.П.Василенка «Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902)». У ній академік розглянув висунуту вченим версію авторства «Історії русів» й оцінку ним місця Г.А.Полетики в історії української історичної науки другої половини XVIII ст.¹ Свої зауваження щодо історичних поглядів О.Лазаревського висловив і М.Грушевський².

Однак сталінські репресії, що невдовзі були спрямовані на українську науку, надовго зупинили дослідження наукової спадщини вченого в УРСР.

Лише у виданій у 1961 р. монографії В.Г.Сарбей з відносною повнотою представив створену О.Лазаревським загальну картину розвитку української історіографії XVIII – першої половини XIX ст., торкнувся питання про використання Олександром Матвійовичем літописів як історичних джерел³. Правда, наявна в книжці данина пануючій комуністичній ідеології вимагає підходити до багатьох висновків автора із серйозними застереженнями.

Новий період у вивченні творчого доробку О.Лазаревського почався в 90-х рр. XX ст. Найбільших успіхів у висвітленні даної теми досяг В.Воронов⁴. Його дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук поєднувала в собі дже-

релознавчий та історіографічний аналізи, а також була помітним кроком уперед у дослідженні археографічної діяльності О.Лазаревського, зокрема публікації останнім літописних пам'яток⁵. Особливий інтерес викликали висновки дніпропетровського вченого стосовно прийомів і методів, котрі застосовував Олександр Матвійович у редакторській та джерелознавчій роботі⁶. Про окремі, пов'язані з літописанням аспекти студій вченого йдеться також у статті Н.Герасименко «Олександр Лазаревський»⁷.

Загалом на даний час питання дослідження ним українського літописання розкрито з достатньою повнотою. Однак загальній картині все ще бракує впорядкованості й вичерпності в деталях. Тому у цій статті нам хотілося б за допомогою застосування комплексного підходу конкретизувати, і, навіть деталізувати доробок своїх попередників. Для досягнення цієї мети необхідно виконати ряд завдань. По-перше, слід встановити вартість, котру становили для Олександра Матвійовича літописи як історичні джерела; по-друге, визначити місце, котре він відводив тій чи іншій пам'ятці у процесі розвитку історичної думки в Україні. Й, нарешті, по-третє, треба охарактеризувати його археографічну діяльність у цій сфері, тобто здійснені ним публікації літописів та хронік.

Зародження і розвиток історичної науки в Україні О.Лазаревський пов'язував із Самійлом Величком, в особі котрого вбачав «первого по времени изыскателя малорусской старины с ясно выраженным намерением – дать тогдашнему читателю возможность познакомиться с историей родины»⁸. Крім побіжної згадки про останнього у передмові до «Прежних изыскателей малорусской старины», вчений присвятив літопису Величка спеціальну рецензію, надруковану в 8-му номері «Черниговских губернских ведомостей» за 1857 р., та коротеньку статтю, вміщену до «Большой энциклопедии», виданої товариством «Просвещение».

Щойно згадана рецензія є, власне, відгуком тільки на III том твору, опублікований Київською археографічною комісією для розгляду давніх актів у 1855 р. Олександр Матвійович був переконаний, що основну цінність видання, яке охоплює виклад подій за 1687–1700 рр., становлять використані в ньому джерельні матеріали, зокрема листування гетьмана І.Мазепи із запорозьким кошовим отаманом С.Рубаном. Адже С.Величко, котрий з 1690 р. служив писарем у В.Кочубея, а в 1705–1708 рр. – у Генеральній військовій канцелярії, мав доступ до різноманітних офіційних документів, які «с замечательною точностью вносил... в свою летопись»⁹. Правда, на думку вченого, робота Самійла Васильовича з джерелами не мала системного характеру. О.Лазаревський зазначив, що III том дає змогу уточнити деякі деталі усунення від влади І.Самойловича, наголосив, що літописець «мало сочувствует» І.Мазепі. Рецензент також згадав про придбаний М.Й.Судієнком* у нащадків Г.А.Полетики список літопису Величка і його відмінності від оригіналу.

Стаття в енциклопедії починається з біографії С.Величка. Причому автор підкреслив, ніби Самійло Васильович «был человек простой, не учившийся (не «латинщик»)»¹⁰. Після цього історіограф пояснив причини, які змусили С.Величка взятися за перо, розповів про структуру пам'ятки й її джерела. Серед останніх виділено щоден-

* Заможний чернігівський поміщик, колекціонер старожитностей, який у 1848–1857 рр. був головою Київської археографічної комісії для розгляду давніх актів.

ник «секретаря» Б.Хмельницького Самійла Зорки, котрий «не сохранился и был известен только В-ку»¹¹. Дослідник наголосив на науковій цінності більшості вміщених до літопису документальних джерел, переважна більшість яких згоріла у батуринській пожежі 1708 р. Правда, при цьому він зазначив, що частину документів літописець отримав не в Генеральній військовій канцелярії, а від приватних осіб. Якраз серед другої групи й трапляються підроблені акти. Але тут же Олександр Матвійович доводив, що С.Величка не можна звинувачувати у свідомій фальсифікації, оскільки він «по своему образованию не мог этого делать»¹².

Насправді ж, С.Величко був високоосвіченою людиною. Адже, крім рідної української, він вільно володів російською, польською, німецькою, церковнослов'янською та латинською мовами. Очевидно, Самійло Васильович закінчив Києво-Могилянську академію, оскільки в першу чергу з її випускників комплектувався особовий штат Генеральної військової канцелярії. Й, нарешті, вплив Києво-Могилянської академії чітко простежується у мовностильових особливостях його твору.

Ще в 1873 р. категорично відкинув можливість існування діаріушу С.Зорки російський учений Г.Карпов¹³. Скептично поставилися до постаті «секретаря» Б.Хмельницького і його твору В.Конников, І.Франко, І.Крип'якевич, М.Грушевський та ін.¹⁴. Остаточою довів неавтентичний характер діаріушу М.Петровський¹⁵. Провівши детальний аналіз тексту, дослідники виявили, що чимало вміщених до літопису трактатів, універсалів, листів тощо не були оригінальними пам'ятками XVII ст. Зокрема С.Величко підробив листи кошових отаманів до гетьманів «в силу ли того, что...задался целью возвеличить, в ущерб городоному козачеству, Запорожскую Сич как хранительницу настоящих козацких преданий...»¹⁶. Адже під час оцінки подій та явищ української історії другої половини XVII ст. «особливо авторитетним суддею в літопису виступає Запоріжжя»¹⁷.

Окрему замітку О.Лазаревський присвятив встановленню автентичності вміщеного до твору С.Величка універсалу «Стефана Криштофа з Острога и Остра Остринина». Вона розкриває методіку, якою Олександр Матвійович користувався під час експертизи історичних документів. Спочатку він знайомився із зовнішнім виглядом об'єкта. У даному разі науковець висловив жаль, що йому не вдалося побачити оригінал «летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке». Далі він залучив на допомогу лінгвістику й дослідив вірогідність змісту універсалу. Використання у заголовку подвійного імені та вказівка на Острог і Остер змусили історика засумніватися в оригінальності документа. До того ж у Межигірському літописі цей гетьман іменується Яковом. Врешті-решт, О.Лазаревський зробив припущення, що «універсал» був створений С.Величком «из патриотического желания – рельефно изобразить те насилия поляков, которые вызывали козацкие восстания до пол. XVII в., но о сущности которых у «истинного сына Малыя России» не доставало сведений...»¹⁸.

В своїх студіях Олександр Матвійович виявляв зацікавлення й до літопису Григорія Граб'янки. Першу невеличку замітку про останнього він надрукував у «Большой энциклопедии» під редакцією С.Южакова і П.Мілюкова. Особу цього представника еліти Лівобережної України XVIII ст. О.Лазаревський охарактеризував в одному із своїх «Очерков малороссийских фамилий». Відомо, що висловлена дослідником критична оцінка переважної більшості родів козацької старшини мала однобічний харак-

тер. Це було пов'язане з демократичними поглядами О.Лазаревського, використанням ним у першу чергу судових і адміністративних актів. Як зазначав М.Грушевський, Олександр Матвійович «цілковито ігнорував політичний бік тогочасного життя», «не враховував впливу політики центрального уряду на українські стосунки»¹⁹. На думку О.Оглобина, «ніхто не зробив стільки для вивчення історії українських старшини і шляхетства XVII і XVIII ст.» як О.Лазаревський, хоч у процесі студіювання він діяв «немов би суворий і невблаганний прокурор на суді»²⁰.

Під час розшукув архівних матеріалів Олександр Матвійович не виявив документів, котрі б якоюсь мірою компрометували Г.Граб'янку. За переконанням науковця останній «представляв собою личность довольно исключительную между своими товарищами по уряду, которые, пользуясь своим влиянием на полчан, наживали на этих урядах целые богатства»²¹. Перебуваючи на посадах полкового судді й полковника, він завжди відстоював інтереси людності Гадяцького полку. Дослідник був упевнений, що Григорій Іванович узявся за перо не заради приємного проведення часу, а тому, що створення історії Батьківщини становило для нього заповітну мрію всього життя. До нарису вміщено також загальну коротку характеристику «Дцїствїй презѣльной брани». «Хроника Гр-ки, – зазначав О.Лазаревський, – сохраняет и теперь свое значение, так как автор её пользовался для своего труда не только письменными памятниками, но и «повѣствованіями самобытных свидѣтелей, ещѣ в живых обрѣтавшихся тогда»²².

У листопадовому номері «Киевской старины» за 1894 р. Олександр Матвійович опублікував уривок із літопису Граб'янки, який царська цензура заборонила у виданні 1854 р. Мова йшла про 195-ту та 196-ту сторінки із зверненням П.Дорошенка до І.Брюховецького і розповіддю про проведену в січні 1668 р. лівобережною старшиною таємну нараду, на котрій було вирішено вийти з-під зверхності російського царя. Не обмежившись публікацією вилучених сторінок, О.Лазаревський торкнувся й проблеми авторства твору. Відсутність імені літописця у виданні Ф.Туманського, а також у майже всіх інших списках змусило дослідника серйозно засумніватися в належності пам'ятки перу гадяцького полковника. На той час О.Лазаревському був відомий лише один список «Дѣйствїй презѣльной брани» із згадкою імені Г.Граб'янки – той, котрий М.Судієнко придбав у спадкоємців Г.Полетики. В заголовку, написаному рукою останнього, зазначалося, що праця «составлена трудом Григорія Грабянки». На думку Олександра Матвійовича, П.Куліш міг зазначати про Г.Граб'янку як укладача «Дцїствїй», лише ознайомившись з якимось списком з бібліотеки М.Судієнка. Таким чином, дослідник зробив припущення, що авторство Г.Граб'янки могло бути особистим згодом Г.Полетики або виникнути внаслідок почутих ним переказів²³.

Але, прочитавши складений у 1756 р. в Сорочинцях список літопису, який надійшов до Київської публічної бібліотеки разом із книгами покійного М.Юзефовича, вчений відмовився від своєї попередньої версії²⁴. Адже у заголовку рукопису була точна вказівка на авторство Г.Граб'янки. В даній замітці дослідник також висловив здогад, що сорочинський список було складено для власника містечка Сорочинців, лубенського полковника Петра Даниловича Апостола.

У 1857 р. О.Лазаревський опублікував позитивний відгук на «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским». Незважаючи на те, зазначав науковець,

що вміщені до збірника пам'ятки й належать до розряду другорядних історичних джерел, проте цілком нехтувати ними не можна. Адже на їх сторінках «часто попадаються интересные заметки, которые значительно облегчают уяснение того или иного факта в украинской истории»²⁵. На цілком справедливу думку Олександра Матвійовича, найбільшу вартість у виданні мав Чернігівський літопис. Слід спеціально наголосити на тому, що вчений високо оцінив його як твір, написаний близькою до народнорозмовної книжною українською мовою. В рецензії також висловлено припущення, що окремі уривки початку «Краткого лѣтоизобразительного знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев описанія» запозичені з «Літопису Самовидця».

До сторічного ювілею з дня смерті В.Рубана О.Лазаревський підготував коротку статтю біографічного характеру. Крім інформації про його життєвий шлях, вона також містить загальну характеристику його наукової та літературної творчості останнього. На переконання Олександра Матвійовича, В.Рубан написав «Короткий літопис Малої Росії» з ініціативи О.Безбородька, котрий, «кажется, задумал воспользоваться литературными склонностями земляка»²⁶. Після цього вони планували здійснити видання «полной малороссийской истории». Однак, пояснюючи, чому їм не вдалося здійснити ці наміри, дослідник міркував дещо спрощено. Він вважав, що статс-секретар Катерини II був занадто зайнятий виконанням службових обов'язків, а секретар Г.Потьомкіна самостійно не зміг впоратися з таким завданням. Також не можна цілком погодитися й з іншим твердженням ученого про те, що ніби «к Малороссии Рубан обратился в своих писаниях только благодаря влиянию Безбородка; сам он ею не интересовался»²⁷. О.Лазаревський глибоко не охарактеризував наукових праць В. Рубана, хоча підкреслив, що зібрані у них відомості стали джерелом знань про Україну для широкого читачького загалу Російської імперії.

Центральне місце в студіях Олександра Матвійовича, присвячених українській історіографії XVIII ст., займає «Історія русів». Якщо у ранній період наукової діяльності він дотримувався поширеної тоді думки про авторство Георгія Кониського, то пізніше, познайомившись із сімейним архівом Полетик, зробив висновок, що дана пам'ятка була створена Григорієм Андрійовичем (1725–1784).

Підсумки своїх пошуків він оприлюднив у статті «Отрывки из семейного архива Полетик». Дослідник відзначив, що Г.Полетика був пристрасним бібліофілом, якому свого часу вдалося зібрати одну з найкращих бібліотек у Російській імперії. Після пожежі, котра 23 травня 1771 р. знищила більшу частину цих скарбів, він знову взявся колекціонувати друковані книжки й рукописи. Олександр Матвійович доводив, що Полетику цікавили в першу чергу матеріали з історії України. Щоб показати, з якою метою Григорій Андрійович розшукував різноманітну історичну літературу, науковець навів лист його сина Василя до графа М.Рум'янцева від 25 листопада 1812 р. Там зокрема адресант писав: «Собранные ж с великим трудом и старанием отцом моим в последних днях жизни его и напоследок мною и присовокупленные к первым (джерела – І.Д.) относятся по большей части до малороссийской истории, начертание которой было его, а, наконец, сделалось моим предметом»²⁸.

До того ж серед паперів архіву Полетик дослідник виявив складену Григорієм Андрійовичем «Опись учёным и правным дѣлам», у котрій під №50 позначено «Огла-

влення грамотам, статтям, письмам и прочим сочинениям до малороссійской исторіи принадлежащим», а під №110 – «Письма до разных (лиц ?), к малороссійской исторіи принадлежація». Отже, продовжував міркувати вчений, Г.Полетика написав якусь історію Малоросії, котра повинна була б перебувати в літературному обігу. Тому О.Лазаревський дозволив собі висловити здогад, що написаний останнім твір це й є «Історія русів», автором передмови до якої був його син Василь.

Як відомо, Григорій Андрійович був переконаним українським патріотом. Для підтвердження цього Олександр Матвійович вмістив до статті лист, написаний у серпні 1781 р. генералом А.Милорадовичем до Г.Полетики. В ньому довірений представник президента Малоросійської колегії П.Рум'янцева-Задунайського намагався охолодити патріотичний запал свого адресата, звертаючи увагу на його рід, масток та немолоді літа.

І, нарешті, дослідник навів опосередкований доказ авторства Григорія Андрійовича, а саме зображення в «Історії русів» кінця гетьманства Д.Многогрішного. Як відомо з різноманітних джерел, вночі 13 березня 1672 р. група старшин-змовників заарештувала гетьмана. Його закували в кайдани, таємно перевезли до Москви, а пізніше разом із родиною заслали до Сибіру. Натомість автор «Історії русів» розповідає, ніби лівобережний гетьман помер від ран та був із військовими почесними похований у Батурині. Причина цієї свідомої фальсифікації, на думку О.Лазаревського, полягала в тому, що прадід Г.Полетики був одружений із дочкою Д.Многогрішного.

Учений також уперше повідомив про обставини віднайдення рукопису пам'ятки в 1828 р. у маєтку князя О.Лобанова-Ростовського в селі Гриневі Стародубського повіту на Чернігівщині.

У примітці до «Прежних изыскателей малорусской старины» Олександр Матвійович виразніше висловив здогад про авторство Г.Полетики. При цьому він зазначив, що спирався на характер «литературной деятельности последнего – как она выражается в его бумагах, недавно поступивших вместе с другими рукописями собрания М.О.Судиенка в библиотеку Киевского университета»²⁹. Дослідник ознайомився з матеріалами до української історії, що зберігалися серед цих паперів, а також вивчив статті й промови Г.Полетики.

Гіпотезу про авторство Григорія Андрійовича підтримали В.Іконников, Д.Дорошенко, та М.Горбань³⁰. У 1893 р. версію про те, що «Історію русів» написав В.Полетика, висловив В.Горленко³¹. Її підтримали М.Драгоманов і А.Єршов³². Л.Майков, М.Грушевський, та Є.Онацький відстоювали думку про спільне авторство батька й сина Полетик³³. Незважаючи на появу у майбутньому все нових і нових гіпотез, «публікації О.Лазаревського та В.Горленка мали помітний вплив на подальшу історіографію «Історії Русів». Автори наступних досліджень вказаної проблеми тривалий час йшли, в основному, шляхами, прокладеними цими вченими, розширюючи коло архівних джерел з історії українського суспільно-політичного і культурного життя кінця XVIII – початку XIX ст. і продовжуючи вивчення життя та діяльності Полетик»³⁴.

О.Лазаревський спробував визначити місце «Історії русів» у розвитку історичної науки в Україні. На його думку, з другої половини XVIII ст., «когда вместе с сокращением автономной жизни старой Малороссии начался в ней решительный переход к общегражданским формам государства»³⁵, може йти мова про новий період української історіографії. Олександр Матвійович вважав, що через це виникла необхідність

в історичній праці, котра дала б можливість читачам порівняти минулий автономний лад з новим, який полягав у запровадженні на теренах Лівобережжя загальноімперських порядків. Така праця була написана «наскоро» одним з найосвіченіших українців того часу – Г.Полетикою після обрання його депутатом у Комісію для складання нового уложенія. За розрахунками вченого, вона з'явилася близько 1770 р. під назвою «Історія русів». Дослідник вважав, що через патріотичний ідейний зміст пам'ятка потрапила в літературний обіг без імені автора.

Усвідомлюючи неповноту й однобічність своєї праці, Григорій Андрійович став активно збирати історичні матеріали, писати статті та виголошувати промови, чим «возбудил в местном обществе такой интерес к малорусской старине, что из среды его появились и другие изыскатели этой старины»³⁶. Ті з них, котрі мали відповідну освіту, писали наукові й літературні твори, інші ж просто збирали першоджерела. До таких «изыскателей» другої половини XVIII – першої половини XIX ст. О.Лазаревський зараховував Г.Полетику, А.Чепу, Ф.Туманського, М.Марковича, М.Антоновського, В.Горленка, В.Ломиковського, Д.Бантиша-Каменського, М.Берлинського, О.Мартоса, О.Марковича, М.Маркевича.

Вивчаючи «Історію русів» у різних аспектах, Олександр Матвійович також характеризував її як історичне джерело. Він підкреслював сумнівність багатьох відомостей із цього твору, анекдотичний характер викладу подій, наводив конкретні приклади навмисної фальсифікації історичних фактів та попереджав, що інформацією з «Історії русів» слід користуватись обережно³⁷. Вказані недоліки цієї пам'ятки як історичного джерела вчений пояснював тим, що «Історія русів» була складена поспіхом. Зокрема, на переконання О.Лазаревського, для відтворення подій XVIII ст. Г.Полетика в першу чергу використовував усні перекази і власні спогади. Нестача ж документальних матеріалів примушувала автора залучати собі на допомогу власний літературний талант.

Прикладом джерелознавчого коментування тексту «Історії русів» може бути стаття «Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским?» Детально дослідивши обставини арешту Павла Полуботка й старшин, О.Лазаревський дійшов переконливого висновку, що чернігівський полковник не міг виголосити своєї славнозвісної промови перед імператором. На думку Олександра Матвійовича, її склав Георгій Конисський (тоді ще О.Лазаревський саме його вважав автором «Історії русів» – *І. Д.*), котрий, з одного боку керувався патріотичними мотивами, а з іншого дотримувався вимог барокової стилістики – «при всяком удобном случае влгать в уста своих героев пышные речи»³⁸. Як гадав учений, білоруський архієпископ неправильно сприйняв уміщений до ряду літописів вираз, нібито козацькі старшини розгнівали Петра I «дерзостными запросами». Адже насправді тут мова йшла про подані царю чолобитні, а не якийсь усний виступ. По-друге, автор «Історії русів» погано розумів характер Петра I, коли припускав, що імператор міг терпляче вислухати таку тривалу та різку промову.

У цій же статті О.Лазаревський дав також загальну оцінку П. Полуботку, котрий «действовал несколько не лучше современного ему панства и позволял себе такие же насилия, как и последнее»³⁹. Чернігівський полковник нагромадив собі величезні багатства нібито лише за рахунок підданих. А героїчний образ П.Полуботка як патріота-громадянина створив автор «Історії русів». О.Лазаревський зазначив, що «История Конисского, как известно, заключает в себе немало ошибок, вольных и невольных»⁴⁰.

Але суворо звинувачувати за них автора було б несправедливо. «Виновато тут, – писав Олександр Матвійович, – больше время и отчасти та горячая любовь к народу, которая руководила Конисским в его труде»⁴¹.

Виявивши у Сулимівському архіві хроніку, яка розповідає про події української історії 1640–1762 рр., О.Лазаревський надрукував ті уривки, що містять факти, невідомі за іншими літописами, зокрема Самовидця⁴².

В 1889 р. він опублікував «Отрывки из летописи Мгарского монастыря». Вступна замітка включає стисле повідомлення про зміст і значення пам'ятки. Загалом О.Лазаревський наголошував, що церковна старовина Полтавщини на кінець XIX ст. була вивчена слабо. Характеризуючи спеціально присвячену історії Мгарського монастиря наукову працю, котра була опублікована у 17 – 19-му номерах «Полтавских епархиальных ведомостей» за 1886 р., Олександр Матвійович висловив жаль із приводу того, що дослідники цієї теми не можуть скористатися матеріалами втраченого архіву останніх. А це, з одного боку, призводить до фактичних помилок та плутанини в деталях, а з іншого, – до появи багатьох «білих плям».

Рукопис виявив у яготинському архіві князя М.Репніна В.Горленко. Проаналізувавши текст пам'ятки, О.Лазаревський дійшов висновку, що в ній наявні лише уривки з оригіналу. Свідченням цього є відсутність хронологічної послідовності у викладі подій і строкатий характер структури джерела. В літописі наведено дозвіл гетьмана І.Самойловича на мурування Преображенського собору, розповідається про хід будівництва й основні події монастирського життя протягом 1682–1775 рр. Закінчується текст зображенням великої пожежі, що трапилася 5 серпня 1775 р., та неповним переліком місцевих ігуменів.

На думку видавця, вартість літопису полягає у тому, що він містить «в себе ценные сведения для истории Мгарского монастыря вообще и особенно – для местной археологии. Здесь мы находим подробные сведения о постройке в Малороссии каменных храмов в XVII в. Кроме драгоценных сведений о технике постройки, историк тут же найдёт любопытные черты живого участия тогдашнего общества в созидании и украшении монастырей, бывших твёрдыми хранителями веры отцов»⁴³.

У 1890 р. Олександр Матвійович видав «Летописныя замѣтки о событіях в Новороссіи (1740–1806)». Рукопис був знайдений археографом серед паперів покійного київського колекціонера старожитностей В.Щербака. Прізвище автора твору невідоме, але, ознайомившись із текстом, дослідник зробив припущення, що вони були складені у селі Федварі Олександрійського повіту Херсонської губернії. Вчений зараховував замітки «к разряду тех «кроничок», писание которых на юге продолжалось, как видно, и в начале настоящего века»⁴⁴. Пам'ятка містить інформацію як про загальновідомі, так і про місцеві події. Під час підготовки до друку видавець вилучив з тексту звістки про загальновідомі події або ті, котрі, на його думку, не становили особливого інтересу. У «Летописных замѣтках...» містяться записи про смерть впливових політичних діячів та церковних ієрархів, закладання фортець, зміни в адміністративному устрої, про гайдамацький рух і селянську війну під проводом О.Пугачова й деякі події культурного життя. Найбільший обсяг займають повідомлення про різні метеорологічні, астрономічні та сейсмічні явища, голодні роки, випадки епідемій, пожеж, нашестя шкідників тощо. Є тут також і кілька згадок про різні світові події.

Зазначимо, що всім розглянутим вище виданням бракувало докладних передмов, наукових коментарів та покажчиків. Відсутність останніх очевидно мотивувалася невеликим обсягом джерел.

В 1890 р. О.Лазаревський випустив у світ другу редакцію Чернігівського літопису, що відрізнялася від першої детальним викладом подій за 1703–1725 рр. В передмові науковець дав стисло археографічну характеристику рукопису (список Персидського* – І.Д.): вказав на розмір аркушів, їх кількість, особливості почерку. Також він познайомив читацьку аудиторію із структурою збірника, до складу якого входить Чернігівський літопис.

Дослідивши шматки паперу, котрі йому вдалося відокремити від картону, в який був оправлений збірник, учений висловив переконання, що його написав монах одного з чернігівських монастирів. Далі основну частину пам'ятки охоплює події 1587–1703 рр., ймовірно, було складено ієромонахом Троїцького чернігівського монастиря Леонтієм Боболинським.

Сучасний дослідник українського літописання XVII ст. Ю.Мицик у цілому підтримав дану версію, хоча й зробив при цьому одне застереження. Крім наведених Олександром Матвійовичем аргументів, на користь авторства Л.Боболинського, на думку вченого, говорить і спільність історичних поглядів літописця та вищезгаданого ієромонаха. «Однако, – зазначав Ю.Мицик, – следует иметь в виду и некоторую неувязку, т. к. Боболинский не позже 1699 г., когда начала создаваться летопись, был уже «законником» киевского Выдубицкого монастыря и переписывал там хронограф»⁴⁵.

Цікавими також є висловлені у вступі думки стосовно методики, яку використовували в XVII–XVIII ст. місцеві автори під час складання творів із біблійної, античної чи давньоруської історії: «Составитель её списывал на листе бумаги разные исторические факты, которые вычитывал в подобных исторических сочинениях и которые почему-либо обращали на себя его внимание... Собрал достаточное количество таких фактов, составитель распределял их по хронологическому порядку, переписывал на белом и оставлял потомству какую-нибудь хронику в роде «Собрания краткого о началу родословия от Адама» Черновые же листы употреблялись на приготовление того картонка, из которого тут же делался переплёт на белом переписанной хроники»⁴⁶.

О.Лазаревський вважав, що нова редакція Чернігівського літопису була складена козацьким канцеляристом, ймовірно уродженцем Сіверщини. На думку археографа, він добре орієнтувався у подіях першої чверті XVIII ст., зокрема був свідком арешту П.Полуботка та козацьких старшин у Петербурзі. Подальші дослідження показали, наскільки в даному разі Олександр Матвійович наблизився до істини. У 1972 р. Ю.Мицик розшукав новий список другої редакції цієї пам'ятки й встановив, що автором тієї частини літопису, яка охоплює виклад подій за 1704–1725, а можливо, і за 1726–1764 рр. був чернігівський судовий писар Іван Янушкевич⁴⁷.

До серйозних недоліків видання 1890 р. потрібно зарахувати відсутність порівняльної характеристики відомих О.Лазаревському списків пам'ятки, відповідних наукових

* Власник збірника 60-х рр. XVIII ст., до складу якого входив список Чернігівського літопису.

коментарів, іменного та географічного покажчиків. При цьому слід зазначити, що він розумів значення підготовки різночитань для публікації текстів, оскільки ще в рецензії на збірку М.Білозерського пообіцяв присвятити їм у майбутньому спеціальну увагу.

Загалом, незважаючи на перелічені вади, здійснене за редакцією О.Лазаревського видання Чернігівського літопису є «значно повніше і має вищий науковий рівень, ніж попередня публікація»⁴⁸.

Дбаючи, щоб його видання відповідали всім науковим вимогам, Олександр Матвійович виступав прихильником максимальної точності при відтворенні тексту оригіналу. Однак, можливо, через брак місця на практиці йому не завжди вдавалося дотримуватися цієї методики. Зокрема, готуючи до друку хронічку з Сулімівського архіву та «Літописныя замѣтки о событіях в Новороссіи (1740 – 1806)», редактор вилучив з тексту пам'яток ті фрагменти, що містили інформацію про загальновідомі події.

Взагалі охарактеризовані вище видання об'єктивно повинні були посилити зацікавленість короткими українськими літописами, на котрі перед тим нечасто звертали увагу дослідники. До них у першу чергу слід зарахувати фамільні хроніки, міські, монастирські та церковнопарафіяльні літописи. За часом складання особливе місце тут займають так звані пізні літописи. Перелічені твори цікаві за своїми жанрово-стильовими особливостями і як джерело унікальних відомостей регіонального та побутового характеру. Тому «обобщение и сравнительное исследование подобных материалов (а они многообразны, и локальная специфика их ощутима) позволило бы всесторонне изучить проблему, так сказать, макро- и микроисториографии, роль «массовых» историографических источников в развитии исторической науки и общественного сознания и в то же время выявить историографические источники, типичные для определённых периодов развития исторической мысли»⁴⁹.

Як бачимо, у поле зору О.Лазаревського потрапляли ті історико-літературні твори, котрі були складені на Лівобережній Україні в XVIII ст. «Але кінець кінцем, – пояснював цей феномен М.Грушевський, – доволі ясно відчувається тут концепція «Малой Россії», як історичного осередка, і Гетьманщини, як центральної епохи, на котрій в очах Ол. М-ча виросла сучасна Україна – передусім Лівобережжя»⁵⁰.

Правда, як виняток, а саме у біографічному нарисі про І.Мартоса, О.Лазаревський торкнувся питання тлумачення тексту «Повісті временних літ». Мова йде про рядки літопису, де сказано, що в 1090-ті рр. єпископ Єфрем у Переяславі «много зданье въздвиже...и городъ камень и строенна баня камяна, сего же не бытъ в Руси...»⁵¹.

Спочатку Олександр Матвійович стисло передав міркування попередників І.Мартоса. Так, російські історики кінця XVIII ст. В.Татищев, М.Щербатов, та І.Стріттер, а також митрополит Платон вбачали в «банном строеніи» громадські лазні. Всупереч їм І.Болтін вважав, що у даному випадку мова йде про християнську купель. Однак, з'ясувавши те значення, яке має слово «баня» в українській мові, Іван Романович дійшов висновку, що в цьому разі йдеться про церковну маківку. Висловлені ним у брошурі «Исследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор» здогади були заперечені М.Каченовським. На них І.Мартос відповів просторою статтею «Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор». О.Лазаревський процитував головні докази, якими І.Мартос обґрунтовував свою думку. Це активна діяльність єпископа Єфрема на ниві церковного будівництва, достовір-

ність «Повісті временних літ» як історичного джерела й «ощутительное сходство наречия её с наречием киевского края...»⁵². На жаль, при цьому Олександр Матвійович не навів ніяких власних аргументів на підтвердження чи заперечення гіпотези І.Мартоса. Єдине, чим обмежився історіограф, так це загальною характеристикою І.Мартоса як науковця. «И брошюра «О банном строении» и ответ Каченовскому, – писав дослідник, – показывают в М-се учёного, обстоятельно знакомого, как с литературою вопроса, так и с критикою текста письменных памятников, причём нельзя ещё не заметить в изложении М-са той логической последовательности, с которой он излагает свои выводы»⁵³.

У 10-й книзі «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» за 1896 р. було надруковано короткий виклад доповіді, яку 1 жовтня 1895 р. О.Лазаревський виголосив на засіданні останнього про життєвий шлях та науковий доробок І.Мартоса⁵⁴.

Загальновідомо, що Олександр Матвійович був типовим істориком-позитивістом, котрий використовував у своїх працях «суворий» документалізм як основну частину наукової методології, дотримуваяся об'єктивності й здійснював критичний аналіз джерел із позиції «здорового глузду». В його студіях із соціально-економічної історії Лівобережжя XVII–XVIII ст. і генеалогії старшинських родів історико-літературні твори виконували допоміжну роль, певною мірою доповнюючи інформаційно насиченіші та достовірніші джерела – акти, грамоти, матеріали поточного діловодства, статистику тощо.

Обробляючи літописну інформацію, дослідник чітко відмежовував достовірні факти від припущень. По-друге, він докладніше зупинявся на маловідомому емпіричному матеріалі, вдавався до тлумачення тих звісток, котрі викликали в нього сумніви. А це, у свою чергу вимагало введення до складу методологічного інструментарію критично-аналітичних відступів, історіографічних і джерелознавчих екскурсів тощо. «Особливість джерелознавчої методики О.М.Лазаревського полягає в тому, – писав В.Воронов, – що він, не маючи відповідної спеціальної підготовки, інтуїтивно виробив та застосовував для дослідження різноманітних джерел сукупність найпростіших прийомів, які згодом використовувалися в дипломатиці, палеографії, літературі (текстологічний аналіз) тощо. Не оперуючи науковим джерелознавчим апаратом, не використовуючи відповідних термінів, вчений фактично намагався встановити вірогідність, автентичність, репрезентативність та оригінальність того чи іншого джерела, тобто провести його зовнішню критику та з'ясувати, наскільки воно може вважатися правдивим свідченням минулої епохи»⁵⁵. Головними критеріями, котрими користувався О.Лазаревський для встановлення наукової цінності історичних джерел, були інформаційна насиченість і достовірність. Хоча на різних етапах творчої діяльності Олександр Матвійович змінював свої погляди на ієрархію історичних джерел, проте, незважаючи на це, серед них він ніколи не надавав виняткового значення літописному жанру. «Судячи з усього, – зазначав В.Воронов, – він не володів новітньою методикою аналізу джерел цього виду, яка вже на той час була вироблена у джерелознавстві. Та це, врешті-решт, і не можна ставити йому в докір, оскільки той період, котрим він особисто займався (XVII–XVIII ст.), частіше представлений або літописними компіляціями, або творами, що являють собою щось середнє між літописом та історичною працею, а отже, мають свою специфіку, яка передбачає перш за все виявлення в них запозичень шляхом їх зіставлення з можливими протографами»⁵⁶.

Хоч звернення О.Лазаревського до історико-літературних творів відбувалося нерівномірно й мало вибіркового характеру, однак можна зробити висновок, що він досягнув певних успіхів на ниві дослідження українського літописання. До головних його заслуг належить гіпотеза про автора «Історії русів» і публікація чотирьох коротких літописів. Здійснені у XIX ст. О.Лазаревським, М.Максимовичем, О.Бодянським, П.Кулішем, М.Костомаровим, О.Левицьким, В.Антоновичем, М.Грушевським, І.Франком та іншими перші успішні спроби вивчення літописних джерел стали міцною основою для появи в майбутньому синтетичних праць, спеціально присвячених творам цього жанру.

¹ Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський (1834 – 1902) // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С.79.

² Грушевський М. Двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Там само. – С.3–17.

³ Див.: Сарбей В. Г. Історичні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961. – С.60–64.

⁴ Воронов В.І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С.200–219; Його ж. Місце О. М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острогож; Нью-Йорк, 1999. – С.211–228.

⁵ Див.: Воронов В. І. Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис...канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – С.86 – 89, 107, 109, 144 – 146, 154.

⁶ Там само. – С.124–126, 137–138.

⁷ Герасименко Н. Олександр Лазаревський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 15. – С.203, 208 – 209.

⁸ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) // Киевская старина. – 1894. – №12. – С.350.

⁹ Л-ий Ал. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке Самоила Величка // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – №8. – С.59.

¹⁰ [Лазаревский А. М.]. Величко Самуил Васильевич // Большая энциклопедия – Санкт-Петербург., б. г. – С.583–584.

¹¹ Там же. – С.584.

¹² Там же.

¹³ Див.: Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. – Москва, 1873.

¹⁴ Див.: Иконников В. С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С.1584–1597; Франко І. Студії над українськими народними піснями // Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – 1911. – Т. 101. – С. 61, Т. 104. – С.51; Крип'якевич І. Мемуари українців XVI – XVIII ст. – Л., 1924; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 752 – 754; К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1476 – 1477.

¹⁵ Петровський М. Н. Псевдодіаріуш Самійла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С.161–204.

¹⁶ Грушевський М.С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. – №3. – С.220.

¹⁷ Дзира Я. І. Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С.217.

¹⁸ А. Л. Два поддельных исторических документа // Киевская старина. – 1897. – №5. – С. 56.

¹⁹ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1990. – №1 – 4 (104 – 107). – С. 37.

²⁰ Оглоблин О. Олександр Лазаревський (1834 – 1902) і українське родознавство // Рід та знамено. – 1947. – №4. – С.20.

²¹ Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий. Грабянки // Русский архив. – 1875. – Кн. II. – №7. – С.263.

²² Там же. – С.264.

²³ Див.: А. Л. Опущенная в печати страница из летописи Грабянки // Киевская старина. – 1894. – №11. – С.300.

²⁴ Див.: А. Л. К вопросу о Грабянкиной летописи // Там же. – 1897. – №2. – С.41–42.

²⁵ Л-ий Ал. Южнорусские летописи. Изд. Н. Белозерский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – №8. – С.61.

²⁶ А. Л. Рубан Василий Григорьевич // Киевская старина. – 1897. – №1. – С.13.

²⁷ Там же. – С.14.

²⁸ Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Там же. – 1891. – №4. – С.106.

²⁹ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины.

³⁰ Див.: Иконников В. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С.1621–1650; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С.49; Горбань М. Кілька уваг до питання про автора «Історії русів» // Червоний шлях. – 1923. – №6 – 7. – С.150.

³¹ Див.: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. – 1893. – №1. – С.60–76.

³² Див.: Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т.1. – С.433–434; Єршов А. До питання про час написання «Історії Русов», а почасти про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С.286–291.

³³ Див.: Майков Л. К вопросу об «Истории русов» // Журнал Министерства народного просвещения. – 1893. – №5. – Отд. 2. – С.213–231; Грушевський М. Рец. на: Майков Л. К вопросу об «Истории русов» // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1894. – Т. IV. – С.188–190; Онацький Є. Ще про автора «Истории русов» // Наше минуле. – К., 1918. – №1. – С.146–148.

³⁴ Кравченко В. В. Поема вольного народу («Історія Русів» та її місце в українській історіографії). – Х., 1996. – С.12.

³⁵ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины.

³⁶ Там же. – С.351.

³⁷ Див.: Лазаревский А. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – №45. – С.416–417; Его же. Отрывки из семейного архива Полетик // Там же. – С.115–116; Его же. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том второй. Полк Нежинский. – К., 1893. – С.210, 252–253; Его же. Прежние изыскатели малорусской старины. – С.350–351; Его же. Описание старой Малороссии. Том третий. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С.34.

³⁸ Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским // Основа. – 1861. – №8. – С.13.

³⁹ Там же. – С.9.

⁴⁰ Там же.

- ⁴¹ Там же. – С.8.
- ⁴² А. Л. Летописные заметки // Киевская старина. – 1883. – №3. – С.680–682.
- ⁴³ Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря // Там же. – 1889. – №4. – С.38.
- ⁴⁴ А.Л. Летописныя замѣтки о событіяхъ в Новороссіи (1740–1806) // Там же. – 1890. – №3. – С.60.
- ⁴⁵ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С.71.
- ⁴⁶ Лазаревский А. Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. – 1890. – №4. – С.72.
- ⁴⁷ Див.: Мыцык Ю. А. Указ. соч. – С.70.
- ⁴⁸ Воронов В.І. Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис....канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 89.
- ⁴⁹ Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии: К 75-летию академика М. В. Нечкиной. – Москва, 1976. – С.266.
- ⁵⁰ Грушевський М. Двадцять п'яти роковини смерти Ол. М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С.5.
- ⁵¹ Повість временних літ. – К., 1990. – С.320.
- ⁵² Лазаревский А. Иван Романович Мартос // Киевская старина. – 1895. – №10. – С.55.
- ⁵³ Там же. – С.55–56.
- ⁵⁴ Див.: Лазаревский А.М. Об И.Р.Мартосе, авторе «Исследования о банном строении, о котором повествует летописец Нестор» // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн. 10. – Отд. 1. – С. 35 – 36.
- ⁵⁵ Воронов В. Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі. – С.215–216.
- ⁵⁶ Воронов В.І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – С.204.